

تحلیل انسجام درونی برساخت مفهومی دین‌داری سنت‌گرا و عقل‌گرا در اینستاگرام^۱

ریحانه آقارجبی^۲؛ محمدرضا رسولی^۳؛ سیدمحمود نجاتی حسینی^۴

تاریخ ارسال: ۱۴۰۳/۰۷/۰۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۲۷

چکیده

این پژوهش با هدف تحلیل انسجام درونی عناصر سبک‌های دین‌داری سنت‌گرا و عقل‌گرا براساس برساختی که در شبکه اجتماعی اینستاگرام داشتند، انجام شده است. در این راستا، صفحات پرمخاطبی که تولیدکننده محتوای دینی هستند، انتخاب شده‌اند و از نتنوگرافی یا مردم‌نگاری آنلاین برای تشخیص مقوله‌های دین‌داری سنت‌گرا و عقل‌گرا استفاده شده است. در گام دوم، برای ارزیابی انسجام درونی دین‌داری سنت‌گرا و عقل‌گرا، روش تحلیل محتوا به کار گرفته شده است. براساس یافته‌ها، دین‌داری سنت‌گرا با ۱۰ مقوله - که پای‌بندی به اصول دین در آن محوریت داشت و واجبات دینی با تأکید بر نماز، در آن دارای ارجحیت بود- بازتعریف شده است. در ارزیابی انسجام درونی دین‌داری سنت‌گرا، مهم‌ترین تضاد درونی، تلاش برای رهایی از موضوعات تفرقه‌برانگیز است. همچنین پای‌بندی به اصول دین و اجتناب از فرقه‌گرایی - که به حاشیه‌سازی برای دین و تفرقه‌افکنی میان پیروان دین منجر می‌شود- مورد تأکید جدی این نوع از دین‌داری است. دین‌داری عقل‌گرا نیز با ۸ مقوله بازشناسی شده که محوریت مقوله‌ها را عقلانیت، اندیشیدن و استدلال منطقی تشکیل می‌دهند. مهم‌ترین تضاد درونی دین‌داری عقل‌گرا، ناشی از ته‌نشست مفاهیم سایر گونه‌های دین‌داری در اذهان حامیان این سبک از دین‌داری است که انسجام درونی این نوع از دین‌داری را با چالش مواجه کرده است.

واژه‌های کلیدی

دین‌داری سنت‌گرا، دین‌داری عقل‌گرا، انسجام درونی، برساخت مفهومی، اینستاگرام.

۱. این مقاله براساس نظر گروه دبیران و سردبیر فصلنامه، پژوهشی است.

۲. گروه ارتباطات، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

agharajabi70@gmail.com

۳. گروه ارتباطات، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

moh.rasouli@iauctb.ac.ir

۴. گروه جامعه‌شناسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

nejati.hosseini@gmail.com

مقدمه

پذیرش مدرنیته یا سازگاری با آن، گزینش عناصر مدرن و نقد نسبت به مدرنیته و سنت دینی، هرکدام نوعی رویارویی و مبین یک نوع قرائت از دین می‌باشند که گاهی در تقابل با یکدیگر در صحنه منازعات و کشمکش‌های جاری در جامعه و نظام سیاسی ایران به چشم می‌آیند. امکان ظهور قرائت‌های گوناگون از دین، ناشی از رویارویی دین و مدرنیته و به تعبیر صحیح‌تر، ناشی از تحول عقل در دنیای جدید است و به لحاظ تاریخی، هم در دنیای اسلام و هم در دنیای مسیحیت، شاهد رویکردها و قرائت‌های گوناگون از دین، ناشی از این تحول عقلانی بوده‌ایم. نهضت پروتستانیسم در مسیحیت نمونه‌ای بارز در این زمینه به شمار می‌رود. در تاریخ اسلام نیز از گذشته سه‌گونه مواجهه فقهی، عرفانی و حکیمانه و فلسفی با اسلام و سنت نبوی وجود داشته که سنخ آخر، مواجهه عقلانی با دین بوده است. آنچه در قرائت‌های تجددگرایانه یا عقل‌گرا مفروض گرفته می‌شود، این است که یک دین‌دار تجددگرا یا عقل‌گرا، در عرصه دین‌داری، گزینشی، دین خود را انتخاب می‌کند و با در نظر گرفتن او به عنوان یک انسان حسابرگر و عقلانی، چنان‌چه بخشی از عناصر مذهبی، از دیدگاه او قابل دفاع عقلانی نباشد، آن را کنار گذاشته و یا پالایش می‌کند و در نتیجه التزام او به ابعاد مذهبی تضعیف می‌شود. آنچه مسلم فرض می‌شود این است که همه افراد به یک اندازه در اجرای فرامین اسلام کوشش نمی‌کنند و در نتیجه همه مسلمان‌ها به یک میزان دین‌دار نیستند و بسته به میزان دخالت عقل در برداشت‌های دینی‌شان، میزان دین‌داری آنها نیز متفاوت خواهد شد (ذوالفقاری، ۱۳۸۹: ۶۸-۶۹). بنابراین نخستین تقابل میان انواع دین‌داری، تقابل دینی سنتی و دین عقل‌گراست که تاریخی طولانی از شکل‌گیری پروتستانیسم در مسیحیت دارد که شیوه‌های گوناگون کنش‌های دینی را سبب می‌شود. مهم‌ترین تفاوت میان دین‌داری سنتی و عقل‌گرا، در تنوعی است که میان پیروان این اشکال دین‌داری می‌توان مشاهده نمود؛ دین‌داری سنتی با مشخص کردن معیار دینی براساس متون دینی، یک سنخ از کنش دینی را برجسته کرده و همه کنش‌های دینی را با این معیار مقایسه می‌کند. در حالی که دین‌داری عقل‌گرا به پیروان خود اجازه می‌دهد بر مبنای استدلال عقلانی خود، کنش دینی خود را انتخاب کنند. بر این اساس است که اشکال متفاوتی از کنش دینی در

میان پیروان دین‌داری عقل‌گرا تشخیص داده می‌شود که طیفی از دین‌داری را تشکیل داده است. ظهور گرایش‌های متنوع با قرائت‌های جدید امکان بیشتری پیدا می‌کند و رسانه‌های اجتماعی، بستر خلق این گرایش‌ها و قرائت‌ها هستند. رسانه‌های مبتنی بر اینترنت- به‌خصوص شبکه‌های اجتماعی- یکی از ارکان گسترش ارتباطات و تبادل اطلاعات در جوامع نوین است که زمینه‌ای گسترده را ایجاد کرده تا افراد از هر طیف و گروهی بتوانند در این فضا به گفت‌وگو درباره شیوه‌های دین‌داری بپردازند.

مطالعه درباره تعامل اجتماعات دینی با رسانه‌ها یکی از حوزه‌های اصلی پژوهش‌های دین در دهه ۱۹۸۰ میلادی بوده است. کار در این حوزه، با تحقیق درباره پخش برنامه‌های دینی و تأثیر تلونجلیسم آغاز شد؛ سپس محققان به‌طور جدی به بررسی تأثیر استفاده گروه‌های دینی از فناوری رسانه‌ای در معرفی باورهای‌شان پرداختند (Horsfield, 1984; Schultze, 1987; Peck, 1993). در ادامه، شاهد رشد علاقه پژوهشگران به مطالعه و بررسی برداشت مخاطبان دینی از فناوری‌ها و پیام‌های رسانه‌های جمعی بودیم. مطالعات حوزه مخاطب، تعامل گروه‌های خاص در بستر دینی با رسانه‌ها را دنبال می‌کردند و به تعبیر هور، این مطالعات، رسانه‌ای هم بودند؛ چراکه واکنش گروه‌های مشخص در برابر قالب‌های رسانه‌ای مختلف و یا نحوه به‌کارگیری آنها را مورد مطالعه قرار می‌دادند. با این حال، در دهه نخست قرن بیست و یکم در بخش اعظمی از فعالیت‌های علمی حوزه دین و رسانه، نوعی چرخش رویکرد رخ داد؛ از تمرکز رسانه‌ای به سمت معنای اجتماعی رسانه‌ها یا نحوه به‌کارگیری مصنوعات و پیام‌های رسانه‌ای مختلف برای خلق و انتقال معنای دینی در زندگی افراد (Clark, 2003; Lovheim, 2004). در میان رسانه‌های نوین و شبکه‌های اجتماعی موجود، اینستاگرام یکی از پرمخاطب‌ترین شبکه‌های اجتماعی است که دارای کارکردی چندگانه است و توانسته در حوزه‌های مختلف اجتماعی- به‌خصوص در حوزه دین- فعالیت چشمگیر مخاطبان را پوشش دهد. این ویژگی موجب شده تا بازتعریف از مفاهیم دینی و الگوهای دین‌داری به وجود بیاید که ممکن است از نظر صوری با شیوه‌های موجود دین‌داری هم‌خوانی داشته باشند، ولی از نظر محتوا با چالش‌هایی مواجه هستند که برخاسته از فهم عامیانه و معرفت عامه در گفت‌وگوهای دینی است. از آنجاکه دو الگوی

دین‌داری رایج در جامعه ایران، دین‌داری سنت‌گرا و دین‌داری عقل‌گراست، تمرکز این پژوهش بر این دو الگو می‌باشد. به همین دلیل، پژوهشگر بر آن است تا براساس صفحات پرمخاطب اینستاگرام که محتوای دینی را تولید و بازنشر می‌کنند، دو شیوه دین‌داری سنت‌گرا و عقل‌گرا را با مؤلفه‌های هر یک از انواع دین‌داری بازشناسی کرده، محتوای دین‌داری عقل‌گرا و سنت‌گرا را تحلیل کند و با مقایسه مؤلفه‌های دین‌داری سنت‌گرا و عقل‌گرا، به این پرسش پاسخ دهد که انسجام درونی این شیوه‌های دین‌داری چگونه برساخت شده‌اند؟

پیشینه پژوهش

علی‌اصغر کیا و مرسده نیک‌بخش (۱۴۰۲) در مقاله‌ای با عنوان «مردم‌نگاری فرهنگ شبکه‌ای کاربران ایرانی اینستاگرام» درصدد شناسایی چیستی و چرایی رفتار ارتباطی کاربران ایرانی در شبکه اجتماعی اینستاگرام از رهگذر تعاملات درون‌شبکه‌ای و بازنمود زندگی روزمره کاربران در محیط شبکه، با استفاده از روش ننتوگرافی یا مردم‌نگاری بوده‌اند. هدف اصلی پژوهش، «گونه‌شناسی الگوهای فرهنگی رایج در کنش‌های کاربران اینستاگرام» بوده و در این مسیر، «شناسایی انگیزه‌ها و دلایل کنش‌های کاربران» به‌عنوان هدف فرعی مدنظر قرار گرفته است. در گردآوری داده‌ها و توصیف و تحلیل یافته‌ها، از مواضع نظری در سنت هم‌کنشی نمادی و روش‌شناسی مردم‌نگارانه پیروی شده است. تحلیل یافته‌ها حاکی از آن است که صاحبان صفحه‌های زندگی روزمره اینستاگرام، در خودبیان‌گری، تصویری ایده‌آل از سبک زندگی، موقعیت و شخصیت خود ارائه داده‌اند که در بعد مادی به مصرف‌گرایی به عنوان نماد ارزشی طبقه مرفه و در بعد معنوی به درهم‌آمیختگی سبک‌های دستیابی به رضایت درونی اشاره داشته است. در مجموع، به نظر می‌رسد مهم‌ترین انگیزه کاربران در ایده‌آل‌سازی، جست‌وجوی ایده‌آل‌ها در فضای مجازی به دلیل ناکارآمدی یا بازدارندگی شرایط سیاسی و اجتماعی فضای واقعی است. هم‌زمان با فردگرایی تشدیدشده ناشی از ایده‌آل‌سازی در خودبیان‌گری کاربران و همچنین فردگرایی تضعیف‌شده ناشی از الزامات حضور شبکه‌ای در تعاملات کاربران مواجه هستیم. به‌طوری‌که رفتارهای کاربران در برخی زمینه‌های تعاملی بر خودمداری دلالت داشته و در برخی دیگر از زمینه‌ها حاکی از جمع‌گرایی است. رفتارهای کاربران- به‌ویژه در زمینه مباحث چالش‌برانگیز سیاسی و مذهبی-

بر خودمداری دلالت داشته و در برخی دیگر از زمینه‌ها اعم از اجراهای تیمی و موقعیت‌های حساس و سرنوشت‌ساز، حاکی از جمع‌گرایی بوده که در نمونه‌های مورد مطالعه این پژوهش در دو شکل جمع‌گرایی درون‌گروهی و جمع‌گرایی عمومی بروز کرده است.

عیوضی و دشتی (۱۴۰۰) در پاسخ به پرسش چرایی تنوع دین‌داری در ایران، به این نتیجه رسیدند که فهمی که افراد نسبت به منابع معنایی دین و دین‌داری، بدیل‌ها، روندها و دگرگونی‌ها دارند؛ منشأ تنوع‌یابی‌ها در الگوهای دین‌داری شمرده می‌شوند. انبوهی از تبیین‌گرها در دو بُعد عارضی-اقتضایی و ساختاری-کارکردی با ایجاد فضای حمایت‌گر تنوع‌یابی به قوام و دوام دین‌داری‌ها از یک سو و تقویت گونه‌های غیررسمی دین‌داری‌ها از سوی دیگر یاری می‌رسانند. در چنین فضای حمایت‌گری، کنشگران ایرانی، زیر الگوهای گوناگونی از دین‌داری‌ها سامان یافته و صورت‌بندی می‌شوند؛ بنابراین هم‌سو با الگوی تبیینی و همچنین با لحاظ ابعاد الگوی احصاشده، بایستی پیوند محتوایی به فضای تبیین مورد توجه قرار گیرد و از یک سو به تقویت یا فعال‌سازی جذابیت‌های گفتمان دین‌داری رسمی بینجامد و از سوی دیگر، پیامدهای منفی و واگرایانه گفتمان‌های غیررسمی دینی مهار شود یا کاهش یابد.

گابریل و همکاران (۲۰۱۷) به مطالعه پیام‌های غالبی که الگوهای رفتاری اینترنتی درباره دین را بازنمایی می‌کنند، پرداخته است. الگوهای رفتاری اینترنتی در مورد دین به عنوان الگوهای رفتاری که در اینترنت پخش می‌شوند و تصاویر و متون آنها بر روی موضوعات مختلف مذهبی و یا سنت‌های مذهبی متمرکز است، تعریف می‌شوند (بلار و همکاران، ۲۰۱۳). آنان بیشتر به اهمیت مطالعه دین در زمینه‌های دیجیتالی توجه کرده‌اند، زیرا روندهایی را که توسط دانشمندان نسبت به دین زنده در فرهنگ دیجیتال شناخته شده است، برجسته می‌کند (کمبل، ۲۰۱۲). دین زنده استدلال می‌کند که رسانه‌های معاصر و فرهنگ دیجیتالی، منابع مهمی را برای ارائه باورهای رایج در مورد دین فراهم می‌کنند. گابریل و همکارانش در این مطالعه نشان دادند که مطالعه الگوهای رفتاری دیجیتالی در مورد دین، زمینه مفیدی را برای درک برداشت‌های رایج از دین در فرهنگ جریان اصلی فراهم می‌سازد.

غیاثوند (۱۳۹۵) معتقد است: دین در جامعه ایرانی با توجه به شرایط تاریخی، اجتماعی و سیاسی آن، از جایگاه بالایی برخوردار است و براساس تحلیل ثانویه یافته‌های حاصل از پیمایش‌های ملی مختلف طی سال‌های ۱۳۵۳ تا ۱۳۹۰، چندان تفاوتی مبنی بر افزایش یا کاهش چشمگیر در رفتارها و احساسات دینی فردی مردم ایران مشاهده نمی‌گردد. به عبارتی، جامعه دچار نوعی «تثبیت کارکردی» شده و از این حیث افراد جامعه همان قدر مذهبی‌اند که در گذشته بوده‌اند. بنابراین تلقی سکولارشدن جامعه، قضاوتی ناصحیح است. البته تفاوت در میزان دین‌داری جوانان با بزرگسالان و مسن‌ترها را می‌توان ناشی از اقتضائات سنی آنها دانست. در سطح باورها و رفتارهای جمعی، علی‌رغم عدم وجود داده‌هایی مبنی بر مقایسه آن با دهه‌های گذشته، ولی در مقایسه با آنچه در اوایل انقلاب و دوران بعد از آن ملاحظه شده است، نوعی تغییر کارکردی در حوزه رفتارها و باورهای دینی جمعی را می‌توان استنباط نمود. در نهایت، مقایسه رفتارها و باورهای دینی سیاسی و اجتماعی، نوعی قطبی‌شدن عملکرد دین را در دو حوزه سیاسی و اجتماعی نشان می‌دهد. به عبارتی، نوعی «سیاست‌زدایی از دین» یا «سیاسی‌شدن دین» و نیز «اخلاق‌زدایی دینی» یا «اخلاقی‌کردن دینی» را شاهدیم. از این رو، تعبیر سکولارشدن در این دو حوزه، برداشتی دوگانه است.

گابریلا مزانتی و اوله جاکوب لاند (۲۰۲۳) در پژوهشی با عنوان «از پوپولیسم مذهبی تا مذهب مدنی: تحلیل گفتمانی سخنرانی‌های بولسونارو و لولا در مراسم تحلیف و پیروزی» به رقابت‌های انتخاباتی در برزیل پرداختند. آنان بر این باورند: مذهب نقش مهمی در انتخابات ریاست جمهوری برزیل در سال‌های ۲۰۱۸ و ۲۰۲۲ ایفا کرد. اگرچه درمورد تأثیر مذهبی بولسونارو بر سیاست برزیل مطالب زیادی نوشته شده است، اما نیاز به درک این موضوع وجود دارد که سیاستمداران در سایر طرف‌های طیف سیاسی چگونه خود را در رابطه با این موضوع قرار داده‌اند. بنابراین، این مقاله از طریق تحقیقات فرارشته‌ای که ریشه در فاز توضیحی تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف دارد، می‌کوشد سخنرانی‌های پیروزی و تحلیف بولسونارو و لولا و پیچیدگی‌های آنها را که به انواع مختلف دین سیاسی‌شده جذاب است، با مشکل‌سازی معانی متضاد در گفتمان‌های این برزیلی‌ها ارزیابی کند. از این رو، مقاله این سؤال را مطرح می‌کند: اولاً، کدام اشکال دین سیاسی در نطق‌های

پیروزی و مراسم تحلیف دو رئیس‌جمهور پس از دو انتخابات سراسری اخیر بیان شده است؟ دوم، هر دو رئیس‌جمهور از چه راه‌هایی در سیاسی شدن دین‌سهم بوده‌اند و تا چه اندازه لولا و بولسونارو در این زمینه با هم تفاوت دارند؟ با این استدلال نتیجه می‌گیرد که اگرچه پوپولیسم مذهبی پردکننده بولسونارو را می‌توان در مقابل مذهب مدنی شامل لولا قرار داد، اما شباهت‌های مهمی نیز در گفتمان‌های آنها وجود دارد، زیرا هر دو مذهب برزیل را سیاسی می‌کنند.

بروپیکر و هایگ (۲۰۱۷) نیز تجربه مذهبی در فیس‌بوک را براساس موارد مورد استفاده و جلب رضایت محتوای ایمان‌محور مطالعه کرده و برای این کار، اشخاصی که به محتوای مبتنی بر ایمان در فیس‌بوک دسترسی دارند، برای شرکت در یک نظرسنجی آنلاین از طریق یک‌سری تبلیغات فیس‌بوک جذب شدند. یک تجزیه و تحلیل عامل اکتشافی، چهار انگیزه اصلی برای دسترسی به محتوای مذهبی فیس‌بوک را نشان داد: خدمت کردن، روشننگری معنوی، اطلاعات مذهبی و سرگرمی، همراه با شناسایی موارد استفاده و رضایت‌مندی‌های دریافت‌شده از درگیر شدن با محتوای ایمان‌محور فیس‌بوک. این تحقیق نشان می‌دهد که چگونه تعداد دفعات استفاده از فیس‌بوک، کثرت استفاده از فیس‌بوک برای اهداف مذهبی و نیز دین‌داری، انگیزه‌های دسترسی به این سایت شبکه اجتماعی را برای اهداف ایمان‌محور پیش‌بینی می‌کنند. داده‌ها نشان داد کسانی که مکرر از فیس‌بوک برای پست‌گذاری، تأیید کردن، اظهارنظر کردن و اشتراک‌گذاری محتوای ایمان‌محور استفاده می‌کنند و کسانی که مذهبی‌تر هستند، به احتمال زیاد به دیگران بیشتر خدمت می‌کنند. همچنین استفاده مکرر، جست‌وجوی اطلاعات مذهبی را پیش‌بینی کرد. وابستگی افراد هم‌فکر که از طریق این رسانه ارائه می‌شود، محتوا و اجتماعات حمایتی را برای کاربران ایمان‌محور فراهم می‌سازد که انگیزه استفاده از فیس‌بوک را برای به دست آوردن راهنمای معنوی، برای دستیابی به منابع مذهبی و آرامش و سرگرم شدن به وجود می‌آورد.

در مجموع، از مطالعات انجام‌شده در داخل و خارج از ایران، چند گزاره مشترک استخراج می‌شود که بر این نکات تأکید دارند که دین در هیچ جامعه‌ای از بین نمی‌رود و در ادوار متفاوت تاریخی و براساس میزان دسترسی به محتوای دینی و گفت‌وگو درباره موضوعات دینی، ممکن است شیوه‌های نوینی از باورها و

کنش‌های دینی منجر به بروز مجموعه‌ای از عناصر دینی شود که الگوی دین‌داری خاصی را نمایندگی کند. با این حال، الگوهای دین‌داری به وجود آمده نیز به طور کامل از الگوهای پیشین نگسسته‌اند و دارای اشتراکاتی با آنها هستند. تنها نکته‌ای که وجود دارد این است که دنیوی شدن نگرش‌ها و تغییر شرایط اجتماعی و فرهنگی می‌تواند به تناسب فرصت‌های اجتماعی و شرایط زندگی در دین‌داری تحولاتی به وجود آورد، اما دین‌داری را با چالش نابودی مواجه نمی‌کند.

چهارچوب نظری

از دیدگاه برگر، امر مهم این است که دین در دنیای جدید برخلاف دنیای سنتی که اکثراً دین و عقاید دینی بر فرد تحمیل می‌شد، از بین نمی‌رود، بلکه اختیاری می‌شود. در دنیای مدرن، دیگر نمی‌توان چیزی را از پیش تعیین نمود، بلکه می‌بایست نیازها و خواسته‌های افراد را لحاظ و شناسایی نمود تا از این طریق بتوان خود را با این نیازها تطابق داده و آنها را جذب کرد. با ورود عنصر ترجیح^۱ و انتخاب در حوزه دین، در عرصه عمومی جامعه، تفاسیر مختلفی از دین ظهور می‌یابند، بازار دین رونق می‌گیرد و در سطح آگاهی ذهنی افراد، سبک‌های دین‌داری پدید می‌آید (برگر، ۱۳۸۱: ۸۸). این وضعیت باعث تضعیف تسلط دین بر جامعه و متکثر شدن واقعیت دین هم در بُعد اجتماعی- ساختاری و هم در بعد ذهنی- شناختی می‌شود.

الیاده بر این باور است که می‌توان صور عام معین و الگوهای کلی خاصی از پدیده‌های دینی را از زمان و مکان اصلی‌اش جدا کرده و با صور و الگوهای دینی دیگر مقایسه کرد. به عقیده او، زمان و مکان ممکن است تغییر کند، ولی مفاهیم همواره همان‌اند که هستند (پالس، ۱۳۸۹: ۲۴۲). وی معتقد است: دین در طول تاریخ همواره مجموعه‌ای از ارزش‌های اساسی برای تنظیم زندگی انسان بر روی زمین و هدایت او در جست‌وجوی معنا و رستگاری عرضه می‌کرده است؛ چون در همه جوامع سنتی، هم طبیعت و هم جامعه، جزئی از یک جهان کیهانی واحد تلقی می‌شده‌اند. تقوای دین‌دارانه، یک سلسله ارزش‌ها، معانی، انتظارات، اهداف و الزامات ظریف و باریک‌بینانه را شکل می‌دهد که هنجارهای عمل‌کننده در یک

1. Preference .

فرهنگ را پدید می‌آورند. این ویژگی‌ها و روحیات متأثر از دین، کلی‌ترین شکل اخلاق دینی‌اند که جامعه و از رهگذر آن، سیاست را شکل می‌دهند. از دید الیاده، منطق درونی ادیان، خود را در جلوه‌های فرهنگی متعددی متبلور ساخته و با ابعاد قدسی فرهنگی پیوند یافته‌اند. منطق دین، گاه از طریق تعابیری که از امر متعالی می‌شده است، گاه از طریق ترتیبات عبادی و آیین‌های دینی، گاه از طریق باورها و معتقدات، گاه از طریق اصول و ضوابط رفتارهای روزمره، گاه از رهگذر نمایشنامه‌های خاص، گاه از طریق نمایش، گاه از طریق جشن و ولیمه، گاه با روزه و بسیاری طرق دیگر از این دست، ابلاغ می‌شود. این طرق و شیوه‌های خاص ابلاغ، این منطق درونی یا نگرش را می‌توان سیاست دینی نامید. سیاست دینی‌ای که بر نهادهای فرهنگی خاصی متکی است و غالباً دین را با جهات و جوانب تقدس‌یافته فرهنگ پیوند می‌دهد. در چنین مواردی، آن ادیان خاص با آن عملکردهای اجتماعی تقریباً یگانه تلقی می‌شوند (الیاده، ۱۳۷۴: ۵۱۸ و ۵۶۱-۵۶۶).

الیاده بر این نکته تأکید می‌کند: چیزی که در همه جا، در میان گونه انسانی دیده می‌شود، تقسیم زندگی به دو بخش کاملاً متفاوت است: مقدس و دنیایی. امر دنیایی عبارت است از امور روزمره و یا چیزهای معمول، تصادفی و بی‌اهمیت، ولی امر مقدس، کاملاً برخلاف امر دنیایی است. مقدس، قلمرو امور فوق‌طبیعی و یا چیزهای غیرعادی، برجسته و مهم است. در حالی که امر دنیایی، نابودشدنی و زودگذر و پر از خیالات است، امر مقدس، ابدی و مملو از جوهر و واقعیت است. امر دنیایی، صحنه امور انسانی است؛ صحنه‌ای در حال تغییر و غالباً آشفته، در حالی که امر مقدس، حوزه نظم و کمال و جایگاه اجداد، قهرمانان و خدایان است. وی معتقد است که مردم در مواجهه با امر مقدس، احساس می‌کنند با یک امر آخرتی تماس یافته‌اند؛ آنها احساس می‌کنند که با واقعیتی ارتباط یافته‌اند که برخلاف همه چیزهایی است که می‌شناسند، موجودی است که شدیداً نیرومند، بسیار متفاوت و کاملاً واقعی و پایدار است. احساس امر مقدس، تصادفی نیست که تنها در میان افراد خاص و در زمان‌های معینی اتفاق بیفتد. در جوامع دنیوی (سکولار) تمدن جدید غرب نیز مردم این احساس را به طور حیرت‌انگیزی به صورت ناخودآگاه و یا در خواب، خیالات و تصورات ذهنی ابراز می‌دارند. بنابراین شهود درونی امر مقدس، هر قدر هم پوشیده، سرکوب‌شده و مبهم باشد، باز هم

خصیصه ماندگار تفکر و فعالیت انسان خواهد بود (پالس، ۱۳۸۹: ۲۴۳-۲۴۵). این دیدگاه‌الیه‌یاده به دین از موضع معرفت‌شناختی متکی بر سنت تبیین‌کننده اجزای مختلف نگرش دینی است و همه ارکان شیوه دین‌داری سنت‌گرا را از نمادها تا کنش‌های دینی و اهداف اخروی را بازنمایی می‌کند. در شیوه دین‌داری عقل‌گرا، ماهیت دین به‌عنوان امری مستقل، مهم، برجسته و تأثیرگذار در باورها و کنش‌ها به رسمیت شناخته می‌شود و در مقابل، به عناصر دینی اعم از تاریخ دین، چرایی و چگونگی شکل‌گیری و استمرار برخی مناسک دینی و چگونگی انطباق اجزای فهم دینی با موقعیت زمانی و مکانی براساس استدلال عقلانی فرد پرداخته می‌شود. اما نکته مهم، ویژگی جامعه مدرن و تکثر رسانه‌ای است که موجب می‌شود بستر مناسبی برای بازنمایی الگوهای متفاوت دین‌داری به وجود بیاید و کنشگران نیز در فضای مشارکتی رسانه‌های نوین مانند شبکه‌های اجتماعی به گفت‌وگو و تبادل نظر بپردازند.

بازنمایی‌ها به وجودآورنده فرهنگ، معنا و دانش درباره خودمان و جهان پیرامون‌مان هستند. بازنمایی نوعی ورود به قلمرو ساختن چیزها به اشکال متفاوت است. معنا اساساً با میانجی بازنمایی ایجاد می‌شود. ما آدمیان چیزها را به کار می‌گیریم، درباره آنها فکر و احساس می‌کنیم و حرف می‌زنیم، یعنی آنها را برای خود بازنمایی می‌کنیم و به این طریق به آنها معنا می‌دهیم. افراد از طریق نحوه بازنمایی چیزها به آنها معنا می‌دهند. مفهوم بازنمایی یکی از مفاهیم کلیدی در مطالعات رسانه‌ای است. زیرا رسانه‌ها با بازنمایی وقایع، پدیده‌ها و موضوعات، میدان تولید معنا را مدیریت می‌کنند و در دست می‌گیرند. رسانه‌ها با انواع بازنمایی، واقعیت‌ها و مفاهیم را به زبان رسانه انگاره‌سازی می‌کنند. بازنمایی یک نوع اندیشیدن، فهمیدن و تفسیر کردن جهان است. افراد از طریق نحوه بازنمایی چیزها به آنها معنا می‌دهند (هال، ۱۳۹۱: ۱۹). دین‌داری سنت‌گرا و دین‌داری عقل‌گرا با ظهور پدیده‌های نوین مانند شبکه‌های اجتماعی تبدیل به برساخت‌هایی شده‌اند که با شیوه‌های دین‌داری شناخته‌شده تفاوت دارند. به عبارت دیگر، دین‌داری سنت‌گرای برساخت‌شده دارای شباهت‌ها و تفاوت‌هایی با دین‌داری سنتی مرسوم در جوامع دارد و به همین ترتیب، دین‌داری عقل‌گرای برساخت‌شده در شبکه‌های اجتماعی نیز انطباق کاملی با آنچه سکولاریسم تعریف

کرده، ندارد. بنابراین بازتعریف دین‌داری سنت‌گرا و عقل‌گرا که دو شیوه از دین‌داری رایج در جوامع می‌باشند و دارای سابقه تاریخی نیز هستند، در شبکه‌های اجتماعی براساس گفت‌وگوهای صورت گرفته میان پیروان هر یک از سنخ‌های دین‌داری تبدیل به برساختی فرهنگی شده است.

روش پژوهش

این پژوهش با رویکردی کیفی و با مبانی روش‌شناختی استقرائی انجام شده است. روش پژوهش نتنوگرافی یا مردم‌نگاری آنلاین بوده است تا بتوان انواع دین‌داری و مؤلفه‌های آنها^۱ را استخراج نمود. نتنوگرافی همچون مردم‌نگاری به مطالعه مردم در میدان‌ها زمینه‌های طبیعی رویداد می‌پردازد و برای این کار از ابزارهایی استفاده می‌کند که معانی اجتماعی و فعالیت‌های معمول را ثبت می‌کنند. از این طریق، پژوهشگر با مشارکت مستقیم در محیط مورد مطالعه، داده‌ها را به شکل سیستماتیک جمع‌آوری می‌کند، بدون آن که معانی از بیرون بر آنها تحمیل شود (بروئر، ۲۰۰۰: ۶). از این منظر، وجه اشتراک نتنوگرافی با مردم‌نگاری در بررسی پدیده‌ها تحت شرایط طبیعی به منظور دستیابی به درک عمیق و کشف الگوهای طی فرایند تحلیل استقرایی است. در این پژوهش با توجه به بازتعریف الگوهای دین‌داری در شبکه اجتماعی اینستاگرام و بازنگری محتوایی دین‌داری سنت‌گرا و دین‌داری عقل‌گرا که مورد مطالعه پژوهشگر هستند، به بررسی در انسجام درونی الگوهای دین‌داری مورد مطالعه و مقایسه دین‌داری سنت‌گرا و عقل‌گرا در تقابل با یکدیگر پرداخته شده است. به همین دلیل پس از مرحله اول که براساس نتنوگرافی انجام شد، در مرحله دوم از تحلیل محتوای کیفی استفاده شد.

نتنوگرافی دو منبع برای گردآوری داده‌ها را پیشنهاد می‌کند. اولین منبع، ارتباطات بین اعضای گروه است با توجه به شیوه‌های ارتباط در فضای آنلاین، در بیشتر پژوهش‌های محیط‌های آنلاین وجود ارتباطات نوشتاری به عنوان یک مزیت اصلی محسوب می‌شود. دومین منبع، مبتنی بر تجارب شخصی، گزارش‌ها و

۱. این پژوهش برگرفته از رساله دکتری است که در آن با استفاده از روش نتنوگرافی، ۸ الگوی دین‌داری در فضای شبکه اجتماعی اینستاگرام شناسایی شده است. در این مقاله، به دو سنخ از دین‌داری که در تقابل با هم مورد بحث جدی قرار می‌گیرند، پرداخته شده است: دین‌داری سنت‌گرا و دین‌داری عقل‌گرا.

نسخه‌برداری‌هایی است که پژوهشگر به طور مستقیم به واسطه حضور در محیط آنلاین به دست می‌آورد. لذا پژوهشگر با یک دسته از داده‌هایی مواجه است که به صورت آزاد و باز توسط کاربران در شبکه به اشتراک گذاشته شده‌اند و پژوهشگر ضمن ذخیره و نسخه‌برداری از آنها باید دست به گزینش زده و تعیین کند که کدام‌ها مهم بوده و به مسئله پژوهش مرتبط هستند (Kozinets, 2015: 188). پژوهشگر همچنان باید از طریق یادداشت‌برداری‌ها به خوبی مشاهدات تجربی خود را ثبت کند. به این منظور، پژوهشگر باید هم تجارب شخصی خود را در سطح فردی یادداشت کند و هم اطلاعاتی را ثبت کند که محصول پردازش جریان عظیمی از متغیرها و قرائت‌های ممکن است.

تمرکز نتنوگرافی بر تعداد بی‌شماری از کنش‌ها و تعاملات ارتباطی است که در اینترنت به منصفه ظهور می‌رسد. این ظهور می‌تواند متنی، گرافیکی، صوتی تصویری، موسیقایی و حتی تجاری و اسپانسرری هم باشد. این‌ها می‌توانند در یک محیط یا مجموعه‌ای از محیط‌ها و یا فرمت‌های اینترنتی وجود داشته باشند. شروع و پایان نتنوگرافی، همانا گشودن پنجره‌ای به جهان غنی از ارتباطات و نمادهای انسان یا گروه‌های انسانی است که در اینترنت، وب و شبکه‌های اجتماعی حضور دارند (کوزینتس، ۱۴۰۱: ۱۷۴). در شبکه‌های اجتماعی با دو دسته داده در محیط اینستاگرام روبه‌رو هستیم. یک، پیام‌های تصویری و متنی منتشرشده توسط کاربران فعال در اینستاگرام و دوم، کامنت‌ها و نظرات مخاطبان درباره محتوای به اشتراک‌گذاشته‌شده. در این پژوهش برای دستیابی به هدف موردنظر، صفحات اینستاگرام و نظرات کاربران را با توجه به موارد زیر مورد تحلیل قرار می‌دهیم:

۱. صفحات فعالان حوزه دین رسمی (مورد تأیید حاکمیت) و با موضوعات مرتبط با دین که بیشترین کامنت و اظهارنظر از سوی بازدیدکنندگان در آن مطرح می‌شود؛ قرائت رسمی از دین. از جمله صفحات حجت‌الاسلام دکتر رفیعی، حجت‌الاسلام عالی، آیت‌الله جوادی آملی و حجت‌الاسلام پناهیان.
۲. صفحات فعالان اجتماعی با رویکرد دینی مانند کمیل نطاقتی.

تحلیل انسجام درونی برساخت مفهومی دین‌داری سنت‌گرا و عقل‌گرا در اینستاگرام

۳. صفحاتی که منبع ارائه‌دهنده محتوای دینی مشخص نیست و هرگونه مطلب دینی بدون سند معتبر در این صفحات گذاشته می‌شود. مانند صفحات سلوک شیعه، باغ دعا، خدا یعنی.

جدول ۱- مشخصات صفحات مورد مطالعه

ردیف	نام صفحه	صاحب صفحه	تعداد پست	تعداد فالوور	بیشترین لایک	بیشترین بازدید	بیشترین کامنت
۱	meysammotiee	میثم مطیعی	۲۰۸۸	۱/۱ میلیون	۱۵۵۹۴۵	---	۵۴۹۶
۲	zaerpiadeh	حجت‌الاسلام کمیل نظافتی	۱۸۰۶	۱۶۵ هزار	۱۱۹۳۷	۲۶۹۲۰	۷۵۱
۳	Panahian_ir	حجت‌الاسلام پناهیان	۲۲۱۲	۱/۲ میلیون	۵۰۳۱۷	۳۱۹۷۴۰	۱۹۱۳
۴	Solok_shieh	نامشخص	۸۰۳	۴۷۰ هزار	۳۷۲۰۶	۱۹۰۶۸۵	۲۰۴۳
۵	Baghe_doa	نامشخص	۲۷۵	۱۱۷ هزار	۵۷۴۰	---	۲۲۰
۶	Drrafiei_ir	حجت‌الاسلام دکتر رفیعی	۱۲۴۲	۵۵۵ هزار	۲۵۵۸۳	۷۹۰۷۶	۱۵۸۱
۷	Mazhab_eshgh	نامشخص	۶۵۷	۳۴/۹ هزار	۸۲۶۵	۱۲۱۰۹	۳۰۶
۸	Mataheri.official	محمدعلی طاهری	۷۶	۸۷/۳ هزار	۲۳۴۷۶	۷۹۱۱۱	۳۰۲۹
۹	Ostad_aali_official	استاد عالی	۱۰۱۰	۸۴۴ هزار	۱۲۲۹۵	۳۱۱۹۵۷	۴۴۰
۱۰	Khoda_yani	خدا یعنی	۴۱۲۱	۲۷۲ هزار	۳۱۰۴	۶۸۲۵	۱۰۵

این صفحات اینستاگرامی در بازه زمانی ۶ ماهه در ۶ ماه دوم سال ۱۴۰۲ در بخش پست‌ها، استوری‌ها، کامنت‌ها و پاسخ‌های مدیر صفحه مورد مطالعه قرار گرفتند. سه امر در تحلیل داده‌ها در نتنوگرافی مدنظر است: اول، نقب زدن، استخراج کردن و مقوله‌بندی؛ دوم، ارائه تفسیرهای شخصی، درون‌گرایانه و متمرکز بر تفکر و سوم، اخذ داده‌های هم‌تراز از آنجا که در مرحله گردآوری داده‌ها، مقادیر آنها محدود می‌شود، این هم‌ترازی امکان‌پذیرتر خواهد بود (Kozinets, 2015: 198). در این پژوهش به منظور تجزیه و تحلیل یافته‌ها، ابتدا داده‌های گردآوری شده از مشاهده، با استفاده از کدگذاری مضمونی مقوله‌بندی شد. در مرحله بعد، تحلیل استقرایی داده‌های گردآوری‌شده از مشاهده (یا در صورت نیاز مصاحبه) با استفاده از کدگذاری نظری در تلفیق با تکنیک نفوذ متقابل مرسوم در نتنوگرافی صورت پذیرفت. در این فرایند با مقایسه و مقابله مفاهیم با یکدیگر، مقوله‌های معنادار از بین مفاهیم تکرارشونده استخراج می‌شوند.

یافته‌های پژوهش

براساس یافته‌های پژوهش، دین‌داری سنت‌گرا و عقل‌گرا یا مقوله‌های زیر در صفحات شبکه اجتماعی اینستاگرام بازتعریف شده‌اند که نشان می‌دهد دین‌داری سنت‌گرا با ۳۳ مفهوم و ۱۰ خرده‌مقوله به‌عنوان یکی از سبک‌های دین‌داری در میان کاربران اینستاگرام مورد بحث واقع شده است و دین‌داری عقل‌گرا با ۲۴ مفهوم و ۸ مقوله در برابر دین‌داری سنت‌گرا از موضع نگاه عقلانی به دین دفاع می‌کند. خرده‌مقوله‌های هر یک از این سبک‌های دین‌داری عبارت‌اند از:

- ❖ دین‌داری سنت‌گرا: اسوه‌سازی از ائمه، پای‌بندی به اصول دین، توجه به ملاک عمل دینی، مقدس‌سازی معانی سنتی دین، باور به نشانه‌های خدا، نگاه اخروی به دین، معانی مذهب‌گرای دین، توجه به اعمال واجب، باور به ماوراءالطبیعه، اهمیت تاریخ مذهب‌گرای دین.

جدول ۲- مفاهیم و مقوله‌های دین‌داری سنت‌گرا

مفهوم	خرده‌مقوله	مقوله
درست‌کاری ائمه	اسوه‌سازی از ائمه	دین‌داری سنت‌گرا
زیست زاهدانه ائمه		
اقتدا کردن به امامان	اسوه‌سازی از ائمه (ادامه)	
تأکید بر درک نادرست از دین عامل تفرقه	پای‌بندی به اصول دین	
تفاوت حاشیه‌سازی با مذهب‌گرایی		
جایگاه عمل نیک در دین		
تأسف برای انحراف از دین		
نادرست دانستن فاصله گرفتن از قرآن	توجه به ملاک عمل دینی	
احاطه به روایات نشانه بصیرت دینی		
رجوع به ائمه		
اهل بیت، ملاک عمل		
سختی زندگی، معنای دین‌داری	مقدس‌سازی معانی سنتی دین	
مقدس دانستن عزاداری		
معنوی دانستن مداحی		
جست‌وجوی نشانه‌های لطف خدا	باور به نشانه‌های خدا	
فهم نشانه‌های خدا		
اهمیت هدف اخروی	نگاه اخروی به دین	
ترس از خدا		
باور به جهان آخرت		
عشق به ائمه	معانی مذهب‌گرایی دین	
باور به امام زمان		
ارتداد، انحراف از ولایت		
اهمیت نماز	توجه به اعمال واجب	
جایگاه نماز		
معجزه بودن قرآن	باور به ماوراءالطبیعه	
دمیدن روح خدا در انسان		
بازگشت به سوی معبود		
همراهی همیشگی خدا با انسان		
تعریف ماورایی از جهنم		
دیدگاه ماوراءالطبیعه به مفاهیم دینی		
ناتوانی درک مسائل دینی با قالب جسم مادی		
مذموم دانستن روایت‌های جعلی	اهمیت تاریخ مذهب‌گرایی دین	
نادرست دانستن دامن زدن به اختلافات		

❖ دین‌داری عقل‌گرا: ترجیح ارزش‌های انسانی، بازتعریف رفتارهای دینی، شناخت عقلانی خدا، تفسیر عقلانی اعجاز قرآن، محک زدن آموزه‌ها به عقل، استدلال منطقی، اندیشیدن در دین، چالش با ته‌نشست تعاریف دین سنتی.

جدول ۳- مفاهیم و مقوله‌های دین‌داری عقل‌گرا

مفهوم	خرده‌مقوله	مقوله
ارزش دانستن انسانیت	ترجیح ارزش‌های انسانی	دین‌داری عقل‌گرا
طرفداری از حق		
اجتناب از مناسک‌گرایی		
تأمل در آداب و رسوم دینی	بازتعریف رفتارهای دینی	
نقد تقلید در دین		
خرافات و جهل؛ زمینه تضاد رفتاری در دین		
پرسش از چیستی خدا	شناخت عقلانی خدا	
نقد به پاسخ‌های عامیانه درباره خدا		
تلاش برای شناخت		
پرسش از ارتباط آیات قرآن با صفات خدا	تفسیر عقلانی اعجاز قرآن	
تطبیق آیات با عقل		
نقد به رویه رایج دین‌داری	محک زدن آموزه‌ها به عقل	
باور به تغییر شیوه دین‌داری		
نقد مناسک‌گرایی		
شک‌گرایی		
اعتقاد به منطق دینی	استدلال منطقی	
جنگ با خرافات		
ملاک عقل در جدل		
پرهیز از جدال‌های غیرمنطقی	اندیشیدن در دین	
تعریف عقلانی از مرگ و زندگی		
ارجاع ناخواسته با باورهای سنتی دین	چالش با ته‌نشست تعاریف دین سنتی	
تأثیر از آموزه‌های سنتی دین		
تصویرسازی براساس آموزه‌های سنتی		
دنبال کردن آموزه‌های سنتی دین		

برساخت دین‌داری سنت‌گرا و دین‌داری عقل‌گرا در صفحات اینستاگرام با نقاط ضعف و قوتی مواجه است که با نقد محتوایی گزاره‌های مربوط به مقوله‌ها و مفاهیم مربوط به هر یک از سبک‌های دین‌داری می‌توان آنها را تشخیص داد. در سبک دین‌داری سنت‌گرا که با سابقه‌ترین سبک دین‌داری در جامعه ایران می‌باشد و انتظار می‌رود دارای انسجام منطقی میان عناصر مفهومی باشد، برساختی صورت گرفته که نشان می‌دهد عناصر مربوط به این سبک از دین‌داری دارای تضادهای درونی هستند. مهم‌ترین تضاد درونی در دین‌داری سنت‌گرا تلاش برای رهایی از موضوعات تفرقه برانگیز است؛ در حالی که پای‌بندی به اصول دین و اجتناب از فرقه‌گرایی که موجب حاشیه‌سازی برای دین می‌شود و به تفرقه میان پیروان دین منجر می‌گردد، مورد تأکید جدی دین‌داری سنت‌گراست، اما در گفت‌وگوهای اینستاگرامی، این موضوعات، برجسته می‌شود. در جدول ۳ به گزاره‌های و مفاهیمی پرداخته شده است که تأکید بر پای‌بندی بر اصول دین در میان پیروان دارند:

جدول ۴- گزاره‌ها، مفاهیم و خرده‌مقوله‌های مربوط به ارجحیت اصول دین در دین‌داری سنت‌گرا

خرده‌مقوله	مفهوم	گزاره
پای‌بندی به اصول دین	درک نادرست از دین عامل تفرقه	دین‌داری افراد به اینکه با مزخرفات به آدم مأمور به ایجاد نفرت و بدبینی در جامعه بالا و پایین بشه. دین‌داری نیست. این بشر مأمور ایجاد نفرت و تفرقه و بدبختی هست.
	حاشیه‌سازی با مذهب‌گرایی	بغض و کینه ابوبکر و عمر، اجازه دیدن حقایق قرآنی را نمیده بهشون.
	جایگاه عمل نیک در دین	هیچ جای قرآن نگفته برو کربلا، ولی هزارتا جاش نوشته احسان کنید به هم کمک کنید و نیکی کنید.
قرآن و روایات؛ ملاک عمل دینی	تأسف برای انحراف از دین	من که اسم ابن‌ملجم را تا حالا نشنیدم کسی سب‌ولعن کنه. به‌جاش ابوبکر و عمر و عثمان که فاتحان ایران و روم بودند تا دلت بخواد انواع فحش داریم، تأسف دارد واقعاً.
	نادرست دانستن فاصله گرفتن از قرآن	چقدر مذهب شیعه و پیروانش از قرآن دور شدن چون دست‌آویز روایات جعلی شدن.
	توجه به اعمال واجب	اهمیت نماز
جایگاه نماز		اقامه نماز، عمل به واجبات است. بحث نماز بماند، نماز همه درست است مطابق آگاهی.

سه خرده‌مقوله پای‌بندی به اصول دین، ملاک عمل دینی و توجه به اعمال واجب نشان‌دهنده ارجحیت داشتن اصول اساسی دین در دین‌داری سنت‌گرا است. در پای‌بندی به اصول دین، عوامل تفرقه در نفرت‌پراکنی و ایجاد بدبینی علت‌یابی شده و مذهب‌گرایی و تقابل شیعه و سنی، حتی در گفت‌وگوهای روزمره عاملی برای دور شدن از دین‌داری و اصول دین به شمار رفته است. پایگاه اساسی دین در عمل نیک و هر گونه نسبت ناروا دادن به افرادی از مذاهب دیگر، مبنای انحراف دانسته شده است. به طور کلی مذهب‌گرایی موجب نقد پیروان دین‌داری سنت‌گرا قرار گرفته و پای‌بندی به اصول دین، پیروی از دین اسلام به شمار رفته است. حامیان دین‌داری سنت‌گرا، تقابل قرآن و روایات را در مذهب‌گرایی ریشه‌یابی کرده و قرآن را ملاک عمل دینی دانسته‌اند. در ضمن به واجبات دین، به‌خصوص نماز تأکید فراوان داشته و آن را از اصول دین می‌دانند. در کنار این مقوله‌ها که به اصول دین تأکید دارد و مذهب‌گرایی را عامل انحراف از دین‌داری می‌داند، مقوله‌هایی در این سبک دین‌داری وجود دارد که دقیقاً براساس مذهب‌گرایی به قضاوت رفتار دینی پرداخته است.

جدول ۵- گزاره‌ها، مفاهیم و خرده‌مقوله‌های مذهب‌گرایی در دین‌داری سنت‌گرا

خرده‌مقوله	مفهوم	گزاره
اسوه‌سازی از ائمه	اقتدا کردن به امامان	حاجی‌چون همه‌مون به این معتقدیم که اگه الان سالار شهیدان هم اینجا باشه، می‌گه اگر می‌خوای دل منو خوشحال کنی، همین راه رو برو. مثل برادرم عباس علمدار. اگه مولامون صاحب زمان هم اینجا حضور داشته باشه همین راه رو که در پیش گرفته رو سفارش می‌کنه.
		نمی‌شه قطعاً مثل صادق عصمت بود ولی می‌شه به مقدار زیادی مثل اون عمل کرد و خدا رو ببینیم.
معانی مذهب‌گرایی دین	عشق به ائمه	عشق حسین در دل داریم و بس.
	باور به امام زمان	هرکس امام زمان را قبول ندارد، انسان نیست.
اهمیت تاریخ مذهب‌گرایی دین	ارتداد، انحراف از ولایت	ارتداد فرق داره با کفر. منظور ارتداد مطلق منجر به کفر نیست، منظور ارتداد از ولایت هست.
	مذموم دانستن روایت‌های جعلی	این روایت‌هایی که شما می‌گی به بچه شیعه نمی‌چسبه.
	نادرست دانستن دامن زدن به اختلافات	شیعه و سنی نداره، همه‌مون رو به یک قبله نماز می‌خونیم.

مقوله‌های اسوه‌سازی از ائمه، معانی مذهب‌گرایی دین و اهمیت تاریخ مذهب‌گرا، مقولاتی هستند که بر شکل‌گیری مذاهب و بخصوص مذهب شیعه تأکید داشته و آن را معیار قضاوت و ارزیابی دین‌داری پیروان دین‌داری سنت‌گرا قرار داده‌اند. در اسوه‌سازی از ائمه که یکی از مفاهیم مربوط به آن، اقتدا کردن به امامان است، همه مصداق‌ها به امامان شیعه بر می‌گردد و کمتر اشتراکات میان مذاهب مورد استفاده قرار گرفته است. در مقوله معانی مذهب‌گرایی دین نیز با مفاهیمی مواجه هستیم که عشق و محبت به اهل بیت و مفهوم انتظار منجی در آن برجسته است. در بحث از تاریخ دین اسلام نیز مذموم دانستن روایت‌های جعلی و نادرست دانستن دامن زدن به اختلافات مورد تأکید قرار گرفته و یکی از مبانی مسلمان دانستن پیروان دین اسلام، باور به اجتناب از تفرقه بیان شده است. این در حالی است که سایر گونه‌های دین‌داری تلاش می‌کنند تا با برجسته‌سازی موارد اختلافی در دین‌داری سنت‌گرا، این گونه دین‌داری را با چالش مواجه کنند. این مجموعه از مقولات نشان می‌دهد که دین‌داری سنت‌گرا، در انسجام درونی خود با مواردی چالش‌برانگیز مواجه است و چنانچه افرادی از مذاهب دیگر مانند مسلمانان سنی‌مذهب وارد گفت‌وگو با این گروه شوند، پاسخ‌گویی به پرسش‌های پیش‌آمده با خلأهای اطلاعاتی مواجه می‌شود که این موضوع به دلیل بازنمایی رسانه‌ای تک‌بُعدی از دین‌داری سنت‌گرا است و بیانگر تفاوت بازنمایی و واقعیت می‌باشد. چرا که افراد آگاه در زمینه اطلاعات دینی در گونه‌های سنت‌گرا کمتر به پاسخ‌گویی به این طیف از کاربران منتقد رغبت نشان می‌دهند. چنین چالش‌هایی در دین‌داری عقل‌گرا نیز به شکل دیگری دیده می‌شود و انسجام درونی این سبک از دین‌داری نیز با تضادهایی روبه‌رو شده است.

جدول ۶- گزاره‌ها، مفاهیم و خرده‌مقوله‌های مربوط به جایگاه عقلانیت در دین‌داری عقل‌گرا

خرده‌مقوله	مفهوم	گزاره
بازتعریف رفتارهای دینی	تأمل در آداب و رسوم دینی	متأسفانه فرهنگ ما به تحول جدی نیاز دارد. حضور خانواده و همسایه و فامیل طوره که صاحب عزا همش باید دوندگی کند تا خوراک مهمانان را فراهم کند.
	نقد تقلید در دین	متأسفانه الان بعضی‌ها عقل رو گذاشتن کنار و اقتدا می‌کنند به دیگران.
	خرافات و جهل؛ زمینه تضاد رفتاری در دین	همین جهل و خرافات باعث این همه دزدی و اختلاس شده.

تحلیل انسجام درونی برساخت مفهومی دین‌داری سنت‌گرا و عقل‌گرا در اینستاگرام

خرده‌مقوله	مفهوم	گزاره
شناخت عقلانی خدا	پرسش از چیستی خدا	واقعا جنس خدایی که می‌پرستید چیه
	نقد به پاسخ‌های عامیانه درباره خدا	همیشه از کسی که می‌گوید خدا ما را آفرید، بپرسید خود خدا را کی آفریده جواب ندارد و همه‌شون یک جواب دارند: در درک و عقل ما نیست.
	تلاش برای شناخت	به خاطر ناآگاهی از این هستی نباید داستان درست کرد.
تفسیر عقلانی اعجاز قرآن	پرسش از ارتباط آیات قرآن با صفات خدا	بنده معتقدم قرآن از طرف خداوند نازل شده است. ولی نه تمام آن. آیه‌های بسیاری هست که در مهربانی و لطافت خداوند نمی‌گنجد.
	نپذیرفتن استدلال آسمانی بودن همه آیات قرآن	آیه‌های زیادی که بر امور بسیار روزمره پیامبر و نزاع‌های بین انبوه زنانش و یا توجیه تزویج‌های مجدد ایشان دلالت می‌کند، از حوصله خداوند دور است.
محک زدن آموزه‌ها به عقل	نقد به رویه رایج دین‌داری	سال‌ها خرافات وارد حلقه شده بود، خوشحالم از بازگشت. تحریفات زیادی در تمام مسائل وارد شده.
	باور به تغییر شیوه دین‌داری	اگر قرار باشد با احساسات صرف، عاشق امام حسین تربیت کنیم که کنسرت‌ها احساسات را خیلی بیشتر تحریک می‌کنند.
	نقد مناسب‌گرایی بدون تفکر	نمی‌توان منکر تأثیر احساسات در ورود به وادی عشق شد اما اگر از متن و مفاهیم زیارات غافل شویم صرفاً دچار شمع سوزاندن و بالن هوا کردن می‌شویم.
	شک‌گرایی	از کجا می‌دونی از بس نماز خونده پیشونیش پینه بسته شاید عمر و اعصاب‌های دوره جدیدند که فقط یقه بسته، رو پیشونیش علامت زده که اعتماد جلب کنه.
		کسی شک ایجاد نمی‌کنه. مردم عاقلند و نظر می‌دن. ولی خود شما که این حرف رو می‌زنی شک کردی و می‌ترسی دیگران هم باورشونو بگن. جرأت داشته باشید تا واقعیت‌ها رو بپشنوید.
استدلال منطقی	اعتقاد به منطق دینی	قشنگ معلومه متوجه شدی خرافات دیگه خریدار نداره. منکر شو به زودی متوجه می‌شی که کلاً دین شما نابود شد.
	جنگ با خرافات	دیگر مارهای دروغین در برابر این حقایق شما از بین خواهند رفت.
	احتمال فریب خوردن از راه دین	برای دزدی، اگه شاه هم بود، کروات می‌زد و یقه تا ناف باز می‌کرد برای رسیدن به اهدافش.

خرده‌مقوله	مفهوم	گزاره
اندیشیدن در دین	پرهیز از جدال‌های غیرمنطقی	جدل‌های غیراولویت‌دار.
	تعریف عقلانی از مرگ و زندگی	به جای ترسیدن و خواب‌های آشفته دیدن که صد در صد خانواده‌ات هم، کنارت دارن اذیت می‌شن، این فکارو بنده‌از دور. در کنار خانواده‌ات از زندگی‌ات لذت ببر. مرگت برسه، چنان می‌ری که خودت حسش نمی‌کنی و اون لحظه، لذت‌بخش‌ترین لحظه زندگیته.

در میان خرده‌مقوله‌های مربوط به سبک دین‌داری عقل‌گرا، بیشتر مقوله‌ها به جایگاه عقلانیت در دین‌داری ارتباط دارد و تأکید بر محک زدن دین با معیار عقلانیت در بسیاری از گزاره‌ها دیده می‌شود. در مقوله بازتعریف رفتارهای دینی، توجه زیادی به تضادهای رفتاری در دین شده و برخی مناسک و آداب دینی که از نظر عقلانی توجیه‌پذیر نیست، مورد نقد حامیان این سبک دین‌داری قرار گرفته است. به همین دلیل است که تقلید صرف از رفتارهای دینی دیگران نیز براساس گزاره‌های عقلانی سنجش می‌شود. در این سبک دین‌داری، شناخت خداوند با پاسخ‌های سطحی و عامیانه به چیستی خداوند زیر سؤال رفته و پیروان این سبک از دین‌داری بر این باورند که برای شناخت خداوند و اعجاز قرآن باید پاسخ‌هایی عقلانی ارائه گردد. پاسخ‌هایی مانند فراتر بودن برخی موضوعات از درک و فهم انسان یا آسمانی دانستن آیاتی از قرآن که مربوط به زندگی شخصی پیامبر بوده، در میان حامیان دین‌داری عقل‌گرا مورد پرسش قرار گرفته است. به همین دلیل، آموزه‌های دینی با محک عقل سنجش می‌شوند و شک‌گرایی یکی از اصول سنجش عقلانی است. حامیان این سبک دین‌داری بر این باورند که برای پاسخ‌های عقلانی باید نقد رویه رایج دین‌داری، نقد مناسک و نقد باورهای صورت گیرد و این نقد زمانی که همراه با شک باشد، مسیر را برای رسیدن به پاسخ‌های عقلانی هموار خواهد کرد. بنابراین استدلال منطقی یکی از راه‌هایی است که دین‌داران عقل‌گرا را از خرافات و جهل دور می‌کند و به آنان کمک می‌کند تا در چاه فریب از راه آموزه‌ها و روایت‌های جعلی نیفتند. در چنین الگویی از دین‌داری، منطق دینی نیز منطقی عقلانی است که از پشتوانه استدلال برخوردار است. همین مقوله‌ها بیانگر جایگاه اندیشه در دین هستند و پیروان دین‌داری عقل‌گرا را از

جدال‌هایی که در اولویت دین قرار ندارد، با استدلال‌های عقلانی و منطقی نهی کرده و به فلسفه مرگ و زندگی نیز از دریچه عقلانیت می‌نگرند. در اینجا است که پاسخ‌های عقلانی و منطقی بدون توجه به گرایش‌های شخصی و شرایط زندگی هر فرد به چالش کشیده می‌شود. اما تضادهای درونی در دین‌داری عقل‌گرا براساس مقوله‌ای اتفاق می‌افتد که ناشی از فرایند اجتماعی شدن و زندگی روزمره افراد است و همین موضوع در شبکه اجتماعی اینستاگرام نیز بازنمایی شده است.

جدول ۷- گزاره‌ها، مفاهیم و خرده‌مقوله‌های چالش با تهنشست تعاریف دین سنتی در دین‌داری عقل‌گرا

خرده‌مقوله	مفهوم	گزاره
چالش با تهنشست تعاریف دین سنتی	ارجاع ناخواسته با باورهای سنتی دین	با صحبت‌های تان بسان عصای حضرت موسی که پلیدی‌ها را از بین برد، به جنگ خرافات و جهل می‌روید.
	تأثیر از آموزه‌های سنتی دین	بعضاً عین امام زمان اقتدا می‌کنند به روی منبر.
	تصویرسازی براساس آموزه‌های سنتی	زمان مرگ، احساس سبکی زیاد، حس پرواز، اوج گرفتن داری و یه نوری تورو سمت خودش می‌کشونه و صدایی و می‌شنوی که از زندگی دنیا هزاران بار لذت بخش‌تر و دیگه خودت دوست نداری برگردی.
	دنبال کردن آموزه‌های سنتی دین	کتاب‌های زیادی هم در رابطه با معصومین چهارده معصوم علیه‌السلام، عارفان، اولیا و دانشمندان و... از بین رفته یا در جنگ‌های قدیم سوخته شده.

تنها مقوله‌ای که موجب شده تا دین‌داری عقل‌گرا در مجموعه مقولات تشکیل‌دهنده‌اش از انسجام کامل و دقیقی برخوردار نباشد، چالش حامیان این سبک از دین‌داری با تهنشست تعاریف دین سنتی در ذهن افراد است. به عبارت دیگر، علی‌رغم آنکه حامیان دین‌داری عقل‌گرا تلاش می‌کنند تا خود را میرا از تفکرات دین‌داری سنت‌گرا معرفی کنند اما تهنشستی از این مفاهیم دین‌داری سنت‌گرا در ذهن آنان به وجود می‌آید. در حالی که بسیاری از مقوله‌های دین‌داری عقل‌گرا بر محور عقلانیت، استدلال و نقد قرار گرفته، تنها چالش با این تهنشست ذهنی است که موجب کاستن از انسجام درونی دین‌داری عقل‌گرا شده است. ارجاع ناخواسته به باورهای سنتی از دین، در حالی که تقلید در دین مورد نقد قرار می‌گیرد، تأثیر از آموزه‌های سنتی در گفتار در حالی که از جدل در مورد موضوعات

بی‌پاسخ پرهیز می‌کنند، تصویرسازی از آموزه‌های سنتی مثل مرگ، علی‌رغم تلاش برای فهم دقیقی از مرگ به واسطه اندیشیدن در دین و دنبال کردن آموزه‌های سنتی مانند گرایش به مطالعه روایات سنتی از دین، در حالی که اندیشه در دین، پاسخ عقلانی و منطقی به رخدادهای دینی و فهم عقلانی اجزا و عناصر دینی مد نظر قرار گرفته است، از جمله مواردی است که حامیان دین‌داری عقل‌گرا علی‌رغم بازنمایی همه‌جانبه از تفکری عقلانی، خواسته و ناخواسته با تنه‌نشست‌هایی از مفاهیم دینی مواجه می‌شوند و به عبارت دیگر، با بازنمایی ذهنیت دین‌مدارانی در شبکه اجتماعی اینستاگرام مواجه هستیم که سعی دارد خود را از سایر گونه‌های دین‌داری به سوی دین‌داری عقل‌گرا هدایت کند.

نتیجه‌گیری

دین‌داری سنت‌گرا و عقل‌گرا در بازنمایی‌ای که در شبکه اجتماعی داشته‌اند، با انسجام درونی سبک‌های دین‌داری دچار چالش شده‌اند. در دین‌داری سنت‌گرا، انسجام درونی براساس تقابل میان مذهب‌گرایی و نفی آن با مشکل مواجه شده است. از یک سو، حامیان دین‌داری سنت‌گرا، پای‌بندی به اصول دین و معیار قرار دادن زندگی ائمه و قرآن را در رفتار دینی مورد تأکید قرار می‌دهند و معتقدند هر گونه فرقه‌سازی و مذهب‌گرایی موجب حاشیه‌پردازی برای دین شده و درنهایت به تفرقه منجر خواهد شد. این در حالی است که سایر گونه‌های دین‌داری تلاش می‌کنند تا با برجسته‌سازی موارد اختلافی در دین‌داری سنت‌گرا این گونه دین‌داری را با چالش مواجه کنند. این مجموعه از مقولات نشان می‌دهد که دین‌داری سنت‌گرا، در انسجام درونی خود با مواردی چالش برانگیز مواجه است و چنانچه افرادی از مذاهب دیگر مانند مسلمانان سنی‌مذهب وارد گفت‌وگو با این گروه شوند، پاسخ‌گویی به پرسش‌های پیش‌آمده با خلأهای اطلاعاتی مواجه می‌شود که این موضوع به دلیل بازنمایی رسانه‌ای تک‌بعدی از دین‌داری سنت‌گرا است و بیانگر تفاوت بازنمایی و واقعیت می‌باشد. چرا که افراد آگاه در زمینه اطلاعات دینی در گونه‌های سنت‌گرا کمتر به پاسخ‌گویی به این طیف از کاربران منتقد رغبت نشان می‌دهند.

در سوی دیگر، از آنجا که مخاطبان این صفحات، بیشتر کاربران ایرانی هستند که دارای مذهب تشیع می‌باشند، در پرداختن به تاریخ اسلام، معانی برساخت‌شده در دین و اسوه‌سازی از ائمه به مصادیق مذهب تشیع می‌پردازند. این امر تا زمانی که گفت‌وگو تنها میان پیروان مذهب تشیع جاری باشد، ابهاماتی را ایجاد نمی‌کند و به صورت آشکار، دین‌داری سنت‌گرا را با چالش برخورداری از انسجام درونی عناصر مواجه نمی‌کند. اما در صورتی که فرقه‌ها و مذاهب گوناگون در فرایند گفت‌وگوها حضور داشته باشند، خلأ اطلاعاتی این گونه از دین‌داران درخصوص پاسخ به برخی شبهات کاملاً ملموس خواهد بود. اما دین‌داری عقل‌گرا در انسجام درونی عناصر تشکیل‌دهنده‌اش با چالش ته‌نشست مفاهیم و معانی سنتی از دین مواجه بوده است. به این معنا که همه مقوله‌ها و عناصر مفهومی با محوریت عقلانیت و استدلال منطقی به سبک دین‌داری عقل‌گرا قوام بخشیده‌اند و تنها زمانی که حامیان این سبک از دین‌داری به مصادیق می‌پردازند، گرفتار ته‌نشست ذهنی می‌شوند که در تحلیل‌ها خود را از آن مبرا ساخته‌اند. و در جریان گفت‌وگو نیز خواسته یا ناخواسته به این مفاهیم ارجاع می‌دهند. بنابراین همان‌طور که عیوضی و دشتی (۱۴۰۰) تأکید دارند، تنوع دین‌داری در جامعه ایران، امری ناگزیر است. اما برخلاف دیدگاه آنان، سبک‌های دین‌داری- به‌خصوص در فضای شبکه‌های اجتماعی- قابلیت تحمیل را زوده و امکان افزایش جذابیت‌های سبک دین‌داری رسمی و کاهش ظرفیت‌های سبک‌های دیگر دین‌داری امری دور از انتظار می‌باشد که نمی‌توان با وجود گرایش‌هایی مانند دین‌داری عقل‌گرا برای چنین هدفی برنامه‌ریزی نمود. بنابراین طبق نظر الیاده، تطابق فرهنگی و برساخت فرهنگی دین امکان‌پذیر می‌شود و همان‌طور که برگر نیز تأکید می‌کند، وجه تحمیلی دین رو به کاهش می‌گذارد. از سوی دیگر، برخلاف نظر الیاده که دین را دارای وجه قدسی پنداشته که هرگز وجه قدسی آن نسبت به وجه دنیایی‌اش کمرنگ نمی‌شود، در دین‌داری عقل‌گرا با برجسته شدن وجه دنیایی و در دین‌داری سنت‌گرا با تبلور وجه قدسی دین مواجه شده‌ایم که در بازنمایی شبکه‌های اجتماعی نیز به صورت کامل دیده می‌شود. طبق نظر غیاثوند (۱۳۹۵)، دین با تثبیت کارکردی ایجادشده، در جامعه باقی می‌ماند، اما شیوه ظهور آن به تناسب شرایط اجتماعی- تاریخی می‌تواند از تنوع برخوردار باشد که در این پژوهش، دو سبک از دین‌داری، مصداقی برای این دیدگاه بود.

فهرست منابع

- الیاده، میرچا (۱۳۷۴). فرهنگ و دین؛ برگزیده مقالات *دائرةالمعارف دین*، (مترجم: بهاء‌الدین خرمشاهی و دیگران)، تهران: انتشارات طرح نو.
- برگر، پیتر (۱۳۸۱). «غیردینی شدن منشأ کثرت‌گرایی است»، (مترجم: لیلی مصطفوی کاشانی)، *نامه فرهنگ*، شماره ۲۴، ۷۹-۹۰.
- پالس، دانیل (۱۳۸۹). *هفت نظریه در باب دین*، (مترجم: محمدعزیز بختیاری)، قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- ذوالفقاری، ابوالفضل (۱۳۸۹). «رابطه میزان دین‌داری (التزام دینی) با نوع دین‌داری»، *فصلنامه علوم اجتماعی*، دوره ۱۷، شماره ۴۹، ۶۷-۱۰۳.
- عیوضی، یاور؛ و دشتی، محمدتقی (۱۴۰۰). «بررسی چرایی تنوع‌یابی دین‌داری در جامعه ایرانی»، *دوفصلنامه مطالعات فرهنگی اجتماعی حوزه*، دوره ۵، شماره ۱۰، اسفند ۱۴۰۰، ۲۷-۴۶.
- غیاثوند، احمد (۱۳۹۵). رفتارها و باورهای ایرانیان: تحلیلی جامعه‌شناختی از چهار دهه دین‌داری در جامعه ایران، *فصلنامه علوم اجتماعی*، دوره ۲۳، شماره ۷۳، شهریور ۱۳۹۵، ۵۱-۲۱۱.
- کوزینتس، رابرت وی (۱۴۰۱). *نتنوگرافی؛ بازتعریف روشی برای مطالعه روابط و فرهنگ در محیط‌های شبکه‌ای*، (مترجمان: محمدرضا رسولی و پویا نعمت‌اللهی)، تهران: دفتر مطالعات و برنامه‌ریزی رسانه‌ها.
- کیا، علی‌اصغر؛ و نیک‌بخش، مرسله (۱۴۰۲). «مردم‌نگاری فرهنگ شبکه‌ای کاربران ایرانی اینستاگرام»، *فصلنامه مطالعات رسانه‌های نوین*، دوره ۹، شماره ۳۳، خرداد ۱۴۰۲، ۵۱-۸۰.
- هال، استوارت (۱۳۹۱). *معنا، فرهنگ، زندگی*، (مترجم: احمد گل‌محمدی)، تهران: نشر نی.

Bellar, W., Campbell, H., Cho, K., Terry, A., Tsuria, R., Yadlin-Segal, A., & Zeimer, J. (2013). Reading religion in internet memes, *Journal of Religion, Media and Digital Culture*, 2(2).

Brubaker, Pamela Jo. & Haigh, Michel M. (2017). The Religious Facebook Experience: Uses and Gratifications of Faith-Based Content, *Social Media + Society*, April-June 2017: 1–11.

Bruer. J. (2000). *The myth of the first three years: A new understanding of early brain development and lifelong learning*, New York: Free Press.

Campbell, H. (2012). *Digital religion: Understanding religious practice in new media worlds*, Abingdon: Routledge.

Clark, Schofield Lynn. (2003). *From Angels to Aliens: Teenagers, the Media, and the Supernatural*, New York: Oxford University Press.

Gabrielle K. Aguilar, Heidi A. Campbell, Mariah Stanley & Ellen Taylor (2017) Communicating mixed messages about religion through internet memes, *Information, Communication & Society*, 20:10, 1498-1520

Horsfield, Peter. (1984). *Religious television: The American experience*, New York: Longman.

Kozinets, R. V., (2015). *Netnography: doing ethnographic research online*, Los Angeles, Calif.; London: SAGE.

Lövheim, Mia. (2004). *Intersecting Identities: Young People, Religion and Interaction on the Internet*. Uppsala: University of Uppsala.

Mezzanotti, Gabriela & Loland, Ole Jakob. (2023). From Religious Populism to Civil Religion: a Discourse Analysis of Bolsonaro's and Lula's Inaugural and Victory Speeches. *International Journal of Latin American Religions*, Online published on <https://doi.org/10.1007/s41603-023-00214-9>.

Peck, Janice. (1993). Religious television and the historical appeal of form, *Journal of Communication Inquiry*, 15: 13-31.

Schultze, Quentin. (1987). Balance or bias? Must TV distort the gospel? *Christianity Today*, 18 March, 28-32.